

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ЯК ЗАСІБ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ

Постановка проблеми. Наука права вступила у такий період свого розвитку, коли методологія випереджає саму теорію. Науковий метод отримав перемогу над наукою. Певні естетичні уподобання породили віру у живописний ефект істини, яку тільки і може відкрити метод. Ми до такої міри впевнені у методі як творці теорії, що навіть не замислюємось, чому на основі десятка хороших методів права не створено нової оригінальної теорії права, яка могла би ефективно розв'язати проблеми права [6, с. 76-77]. Наше мислення само вже містить у собі цю віру.

Все, що усвідомлюється, є певне явище, деякий заключний акт і не є причиною чогось. Причина вигадується після того, як дія вже dokonана [12, с. 278-279]. Знайдена причина здебільшого неадекватна дійсній причині. Це лише нащупування, засноване на досвіді старих інтерпретацій. Останнє зберігає в собі також сліди всіх минулих помилкових причин (фікцій), оман. Мовою чогось ветхого, знайомого виражаємо дещо нове. Намагаємось збагнути. Проте ясність розуміння починається лише тоді, коли бачимо причину, коли звертаємось до реальності, в силу якої актуалізується пізнавальний процес. Проблема реальності веде до теорії (сутності), теорія – до методу. Новий ефективний метод завжди є результатом осмислення самої теорії, поява якої спровокувала реальність як первинна мета наукового дослідження. Це цілком стосується й проблеми вини, конститутивна складність якої полягає, насамперед, у тому, що: презумпція вини (або ж невинуватості) як засіб законодавчої техніки випереджає саму теорію вини. Навряд чи знайдеться в юриспруденції інше поняття, юридичний смисл якого так неоднаково тлумачився би різними представниками правової науки.

Мета статті. Мета даного дослідження полягає в тому, щоб на основі новітніх досягнень правознавства розкрити призначення і роль презумпції невинуватості як засобу законодавчої техніки, що відображає онтологічні засади кримінального права.

Виклад основного матеріалу. У теорії кримінального права досить ретельно висвітлені нормативна, оціночна, фінальна, об'єктивна та психологічна концепції вини [1, с. 10-46; 5, с.

551-579; 15, с. 7-21]. Кожний вправі поділяти одну чи кілька з указаних позицій або ж узагалі зовсім іншу парадигму вини, як-то: теорію небезпечного стану [9, с. 10-12]. Не відтворюючи аналіз даних поглядів, звернемо увагу лише на те, що у вітчизняному кримінальному праві (ст.ст. 23, 24, 25 Кримінального кодексу України) відображено соціально-психологічне розуміння вини з домішками оціночних елементів. По суті, оцінюється психічне ставлення особи: по-перше, до самого факту поведінки; по-друге, до соціальної складової поведінки. Особа усвідомлює чи не усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння. Передбачає або ж не передбачає його суспільно небезпечні наслідки (зокрема, можливість їх настання). Бажає чи не бажає їх настання.

Традиційно у змісті вини вирізняють два моменти: інтелектуальний (усвідомлення особою характеру своїх дій та передбачення їх наслідків) та вольовий (бажання результатів, свідоме допущення, розрахунок на запобігання наслідків). Звісно, несвідомих вольових дій не буває. За вольовою активністю стоїть робота свідомості [3, с. 70-73]. Воля повсякчас присутня у свідомій поведінці. Вольова дія – цілеспрямована, а отже, передбачає усвідомленість бажаної мети, можливість контролю над своїми діями, а також імовірні вислідки. Вказівка на психологічний механізм вольової регуляції (здатність навмисної зміни смислу дій) закладена в інституті осудності (ст.ст. 19, 20 КК України). Дії осудної особи – завжди вольові дії, за яких особа усвідомлює характер і можливі наслідки своїх дій та може керувати ними. Осудність суб'єкта злочину є психологічною основою (складовою) вини.

Проте виокремлення у вині вказаних вище моментів не простежується у законодавчому визначенні її форм. При викладенні формул вини частково або повністю відсутні інтелектуальні та вольові моменти. Так, у дефініції злочинної самовпевненості почасти бракує інтелектуального моменту (а саме усвідомлення особою характеру своїх дій), а сама воля не є асоціальною. У законодавчому формулюванні необережності ігнорується вольовий момент. Виняток складає дефініція уми-

сної форми вини, яка дозволяє чітко виділити інтелектуальний і вольовий моменти умислу.

Крім того, у загальному визначенні вини (ст. 23 КК України) передбачається психічне ставлення особи і до вчиненого діяння, і до його наслідків. Дане ставлення повною мірою охоплюється змістом як прямого, так і непрямого умислу (ст. 24 КК України), чого не скажеш про необережність (ст. 25 КК України). Злочинна самовпевненість і недбалість фактично розкриваються через психічне ставлення особи тільки до наслідків: особа передбачає або не передбачає еventуальність настання суспільно небезпечних наслідків. При цьому постає запитання, переконливу відповідь на яке неможна знайти у теорії кримінального права: «Що ж передбачає особа – суспільну небезпечність чи протиправність своєї поведінки?».

Виходячи з викладеної законодавцем конструкції поняття форм вини, яким властиве чи невластиве передбачення, можна помітити, що самовпевненість не вписується у критерії необережної форми вини. Якщо особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, значить, вона й усвідомлює суспільну небезпечність вчиненого діяння, проте легковажно розраховує на їх відвернення.

Попередні міркування наштовхнули нас на думку про відсутність системної побудови форм вини, уніфікованого підходу до визначення її форм у КК України. Законодавець, класифікуючи вини традиційно на умисел і необережність, де-факто все ж таки виділяє два класи (форми) вини: перший - необережність; другий – умисел, який складається із (і які відрізняються мірою передбачення) прямого і непрямого умислу, а також самовпевненості.

Законодавча конструкція самовпевненості більше вписується у специфіку умислу. Для обґрунтування цього твердження актуалізуємо запитання: чи можуть злочини з формальним складом вчинятися з необережною формою вини? Судово-слідча практика свідчить про таку можливість, з одним застереженням – винятково у вигляді злочинної самовпевненості, але не недбалості [4, с. 16-18; 11, с. 87-91]. Самі по собі діяння, передбачені формальними складами, становлять достатню небезпечність, щоб визнати їх закінченими не залежно від настання будь-яких матеріальних наслідків і відповідно кримінально карними. Особа передбачає імовірність настання шкідливих наслідків, отже, вона й усвідомлює, що її дії порушують певні правила поведінки, запобіжні заходи. Ступінь упевненості особи у розрахунку на ненастання (запобігання) суспіль-

но небезпечних наслідків свого діяння доцільно враховувати, в рамках умисної форми вини, при індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Зі сказаного випливає висновок, який визначає нашу позицію з аналізованої проблеми: неможливо дати логічну дефініцію оціночному поняттю. Інакше поняття з відкритою структурою втрачить своє призначення у праві. Треба окреслити загальні підходи до використання поняття вини у розкритті асоціальних властивостей особистості. Оцінка вини залежить від осіб, які беруть участь у зборі й аналізі фактів, зафіксованих у встановленому порядку як докази. При цьому складність установлення істотних фактів (законних компетентних доказів) долається застосуванням презумпції невинуватості (ст. 62 Конституції України, ст. 2 КК України).

Презумпція значно спрощує судовий процес, по-перше, звільняючи учасників процесу від доведення фактів, що презюмуються, і, по-друге, розподіляючи тягар спростування фактів, які закон визнає за існуючі, виходячи і з ступеня їх вірогідності [7, с. 7]. Так, суд, послуговуючись презумпцією невинуватості, фактично економить процесуальні засоби та зусилля – встановлює лише закріплений у гіпотезі презумптивної норми наявний факт вчиненого злочину, з яким пов'язане передбачене у диспозиції припущення невинуватості як факт, що презюмується, і який постає основою обвинувального або ж виправданого вироку. Пасивність у наданні доказів, що спростовують припущення невинуватості, практично означає програш справи тим, хто звинувачує.

В основі презумпції – принцип причинності. По суті, презумпція є неповним індуктивним умовиводом про взаємозв'язок факту, що спостерігається, й факту, що припускається. Даний правдоподібний умовивід дає ймовірне судження, яке не виключає помилку [14]. Іншими словами, у презумпціях відображений досить високий ступінь логічної ймовірності тих узагальнень множини окремих випадків, які покладені в їх основу. У зв'язку з цим звертає на себе увагу мінімальний ступінь імовірності презумпції невинуватості: з абсолютної більшості підозрюваних у вчиненні злочину вступають у законну силу обвинувальні вироки суду. Чи не усуває такий ступінь імовірності презумпції невинуватості ймовірний характер самої презумпції, зведеної у ранг загальноправового принципу права? Якщо ні, то виходить, що презумпції можуть бути маловірогідними й навіть фіктивними, а отже, й заздалегідь неістинні (фіктивні) положення можуть нести той чи інший ступінь імовірності [8, с. 455]?

Чому саме презумпції з невеликим ступенем імовірності (наприклад, презумпція невинуватості або ж презумпція знання законів) здебільшого відносяться до загальноправових презумпцій, що мають значення принципів права?

Малоймовірність таких презумпцій не робить їх фікціями. Якщо презумпція ґрунтується на прирівнюванні ймовірного (можливого) до істинного, то фікція свідомо ототожнює істинне з явно неістинним (хибним) припущенням [13, с. 61; 10, с. 222]. Презумпція є нічим іншим, як припущенням істини, з певним, нехай навіть і малим, ступенем імовірності істинності. Фікція же закріплює положення, що завідомо не відповідає дійсності. Немає презумпції, якщо можливе не припускається. Як і немає фікції, якщо неймовірно не стверджується.

Логічна природа фікції зумовлює логіку самої норми-фікції, структурно-смыслову єдність її елементів – гіпотези (умова дії фікції) та диспозиції (зафіксоване хибне положення). З цих позицій розглянемо структуру фікції, закріплену у ст. 88 КК України: «Особи, засудженні за вироком суду без призначення покарання або звільнені від покарання чи такі, що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом (*гіпотеза*), визнаються такими, що не мають судимість (*диспозиція*)». Судимість немовби зникає, хоча фактично вона і має місце. Тобто норма-фікція, будучи імперативною та неспростовною, конструюється так: «Якщо *A*, то *B* вважається *C*».

Презумпція як побудований у формі неповної індукції правдоподібний висновок – завжди спростовна. В силу логічного механізму свого породження норма-презумпція відповідає схемі – «Якщо *A*, то передбачається *B*, поки не доведено не-*B*». Повернемося знову ж таки до презумпції невинуватості (ст. 2 КК України), у структурі якої, як і будь-якої іншої презумпції, можна виокремити, по-перше, гіпотезу як умову дії презумпції (наявний факт вчинення злочину). По-друге, диспозицію як факт, що презюмується («особа вважається невинуватою у вчиненні злочину»). І, по-третє, контрдиспозицію як потенційну можливість спростування диспозиції («доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду»).

Узагальнюючи викладене, з певною обґрунтованістю підкреслимо, що і презумпція, і фікція як прийоми законодавчої техніки суть особливі способи побудови нормативних приписів, подолання стану невизначеності у правовій реальності.

Серед масиву презумпцій можна вирізнити фундаментальні презумпції, які відображають онтологічні засади права й, відповідно, мають значення юридичного імперативу принципів права. Така, зокрема, вага презумпції знання законів у праві, презумпції невинуватості – в кримінальному праві, презумпції вини – у цивільному праві. Складності спростування імперативних презумпцій не виключають можливості спростування як гіпотези (умови дії), так і диспозиції (висновку, що припускається) щодо конкретного юридичного факту шляхом доведення антитетичного. Диспозиція норми презумпції завжди носить імовірний, а не категоричний характер. Якщо при використанні презумпції невинуватості в кримінальному праві буде доведено зворотне (винуватість особи у вчиненні злочину), то процес індукції, в силу виявлення випадку, протилежного ймовірному висновку, закінчується. А сама презумпція не застосовується, хоча в статистичній презумпції як норма зберігається.

Презумпція констатує припущення. За наявності умов, визначених у гіпотезі, диспозицію презумпції можна тільки спростувати. Немає необхідності доводити те, що вже передбачається.

Динаміка презумпцій здебільшого зумовлює розвиток самого права, трансформацію змісту його норм. Однак дія презумпцій нерідко ігнорується у самому процесі: на особу покладається обов'язок доводити свою непричетність до вчинення злочину або ж суд відмовляє у стягненні заподіяної шкоди на тій підставі, що вина відповідача не аргументована позивачем. Цим необґрунтовано розширюється предмет доказування по справі.

У кримінальному процесі невинуватість особи передбачається вже в силу презумпції невинуватості й, відповідно, у цивільному процесі винуватість особи – в силу презумпції вини.

Згідно зі ст. 614 Цивільного кодексу України, «відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання». Іншими словами, якщо вчинено цивільне правопорушення (*гіпотеза*), то правопорушник вважається винуватим (*диспозиція*), поки сам же не докаже зворотне (*контрдиспозиція*). Чинне законодавство виходить, по суті, з можливості прояву особою адекватної умовам цивільного обігу обачливості, вжиття усіх залежних від особи заходів щодо виконання зобов'язань. Відповідач, обґрунтовуючи відсутність причин неналежного виконання або ж невиконання зобов'язань, спростовує свою вину як факт, що презюмується.

Але залишається запитання, яке неминуче зачіпає поняття вини: якщо в цивільному праві презюмується вина, то в якій формі? На кого з учасників судового процесу лягає тягар установлення форм вини? Який ступінь вини, якщо вона має значення для виникнення відповідальності або ж диференціації її розміру, передбачати при неспростуванні відповідачем презумпції вини?

Даючи відповідь на ці запитання, необхідно звернути увагу на те, що законодавець, поперше, розкриває поняття вини через визначення умов невинуватості й, по-друге, оперуючи категоріями умислу та необережності, не дає їх дефініції (ст. 614 ЦК України).

Умисел і необережність зазвичай згадуються у кодексі побіжно, хоча й досить часто; як правило, вони просто констатуються (ст.ст. 229, 337, 340, 614, 616, 727, 853, 858, 950, 991, 1187, 1193, 1224 ЦК України). Але ж зазначені категорії несуть на собі колосальне теоретичне та практичне навантаження. Мабуть, цивілісти, ухиляючись від розробки концепції вини, орієнтуються на відображене у кримінальному праві соціально-психологічне поняття вини. Якщо взяти дане наукове припущення як гіпотезу, що потребує активізації пізнавального процесу для висунення теорії, то залишається неясним, зокрема, чим же викликана невідповідність цивільно-правового розуміння форм вини законодавчому визначенню її форм у кримінальному праві.

Цивільний кодекс акцентує увагу на умислі (не виділяючи його види) та грубій необережності, підкреслюючи тим можливі ступені вини - грубий та простий. Не вдаючись у дискусію щодо сукупності обставин, аналіз яких дозволяє зробити висновок про ступінь вини [7, с. 176-179], відзначимо, що виникнення цивільно-правової відповідальності іноді безпосередньо залежить від установлення в судовому процесі певної форми і (або ж) ступеня вини. І саме у цих особливих випадках доцільне використання презумпції невинуватості, адже тягар встановлення форм (ступеня) вини лежить на всіх учасниках судового процесу, й, насамперед позивач зобов'язаний довести вину відповідача (наприклад, при визначенні розміру грошової компенсації моральної шкоди). «Хто стверджує, що щось вчинено з умислом, хоча би це твердження було висловлено шляхом ексцепції, повинен довести, що (супротивник) винуватий в умислі» - з пафосом проголошував Ульпіан (Д. 22.3.18) [2, с. 241]. У протилежному випадку, тобто коли закон не передбачає конкретну форму і ступінь вини як умову виникнення цивільно-правової відповіда-

льності, діє презумпція вини. Вина припускається в силу не спростованої правопорушником презумпції вини. Форми вини при цьому не встановлюються.

Висновки. Звісно, висловлені в даній статті міркування не претендують на вичерпне й остаточне розв'язання всіх порушених проблем. Її основна мета - у пропозиції продовжити обмін думками, але аж ніяк не у прагненні ствердити одну точку зору, заперечуючи інші.

Список літератури

1. Вереща Р.В. Поняття вини як елементу змісту кримінального права України. - К.: Атака, 2005. - 224 с.
2. Дигести Юстиніана / Перевод с латинского; Отв. ред. Л.Л.Кофанов. Т IV. - М.: Статут, 2004. - 780 с.
3. Иванников В.А. Воля: миф или реальность // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. - М., 1993. - № 2. - С. 70-73.
4. Иванов Н. Умысел в уголовном праве России // Российская юстиция. - 1995. - №12. - С. 16-18.
5. Козлов А.П. Понятие преступления. - СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. - 816 с.
6. Козловський А.А. Наука методології права - як "антинаука" // Український правовий часопис. - 2004. - №6(11). - С. 76-77.
7. Кузнецова О.А. Презумпции в гражданском праве. - СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. - 349 с.
8. Курсова О.А. Юридические фикции современного российского права: сущность, виды, проблемы действия // Проблемы юридической техники: Сборник статей / Под ред. В.М.Баранова. - Н.Новгород, 2000. - С. 450-459.
9. Лунеев В.В. Субъективное вменение. - М.: Спарк, 2000. - 70 с.
10. Нашиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника. - М.: Прогресс, 1974. - 256 с.
11. Нерсисян В.А. Ответственность за неосторожные преступления. - СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. - 223 с.
12. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. Е.Герцык и др. - М.: Культурная революция, 2005. - 880 с.
13. Ойгензихт В.А. Презумпции в советском гражданском праве. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 190 с.
14. Рузавин Г.И. Логика и аргументация. - М.: Юнити, 1997. - 187 с.

15. Скляров С.В. Вина и мотивы преступного поведения. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 326 с.

Стаття надійшла до редколегії 5 квітня 2007 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» членом редколегії М.К. Якимчуком.

Savchuk S.V., Trofimova L.V.

PRESUMPTION OF UNGUILTINESS AS MEAN OF LEGISLATIVE TECHNIQUE

Summary

It is impossible to give the logical definition of the concept of guilt. Otherwise a concept with the opened structure will lose setting in a law. It is needed to outline the general going near the use of concept of guilt in opening of asocial properties of personality. The estimation of guilt depends on persons, which take part in collection and analysis of facts, fixed in the set order as proofs. Thus complication of establishment of substantial facts (legal competent proofs) is overcome the use of presumption of unguiltiness.